

**HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL ASPECTS OF RESEARCH
THE PAST OF CHERNOMORIAN AND KUBAN COSSACKS
(matters of cartographic reconstruction)**

Anatoly Avramenko

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2538-7195>

Ph.D (History), Associate Professor,

Head of the Scientific Center of the Krasnodar Regional Public Organization

"Commonwealth of Kuban - Ukraine"

12/A, Klubnaja Str., Krasnodar, 350051, Russia

shron2011a@gmail.com

The article explores the geographical aspects of the history of the Chernomorian and Kuban Cossacks and their display by means of historical cartography. There are examples of errors occurring due to the researchers' inability to use methods of historical geography and cartography are given. The author draws attention to the mistakes of some Ukrainian historical atlases and Russian publications. The article contains samples of author's maps, which allowed to raise to a new level the study of administrative-territorial division, geography and topography of the settlements of the Kuban region, the Holodomor of 1932-1933 and some other problems of regional history.

Key words: historical cartography, historical geography, Kuban region, Chernomorian Cossacks, Kuban Cossacks, historical and cartographic reconstruction.

Анатолій Авраменко

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2538-7195>

кандидат історичних наук, доцент

керівник наукового центру

Краснодарської крайової громадської організації

«Співдружність Кубань – Україна»

Вул. Клубна, 12 корп. А, м. Краснодар, 350051, Росія

shron2011a@gmail.com

**ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЧОРНОМОРСЬКОЇ І КУБАНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ МИНУВШИНИ
(питання картографічної реконструкції)**

У статті досліджуються географічні аспекти історії чорноморського і кубанського козацтва і їх відображення засобами історичної картографії. Наведені приклади помилок, що відбуваються від не вірного використання методів історичної географії та картографії. Звернуто увагу на помилки деяких українських історичних атласів і російських публікацій. Стаття містить зразки авторських карт, що дозволили підняти на новий рівень вивчення адміністративно-територіального поділу, географії та топографії населених пунктів Кубані та деяких інших проблем регіональної історії.

Ключові слова: історична картографія, історична географія, Кубань, Чорноморське козацьке військо, Кубанське козацьке військо, історико-картографічна

Кубань – найбільша територія серед втрачених українських етнічних земель, хоч українська колонізація цього регіону почалася лише у кінці XVIII ст. Українські дослідники мають дуже фрагментарне уявлення про історію Кубані, що відображається на якості історичних карт [5]. З одного боку це можна пояснити відсутністю великої кількості наукової літератури, що друкується зараз у Росії (так само російські дослідники мають примітивне уявлення про стан сучасної української історіографії). С початком російської агресії 2014 року стан речей тільки погіршився – наукові стосунки вкрай обмежені, потрібні закордонні публікації бібліотеки отримують лише випадково. З іншого боку, багато аспектів кубанської історії, зокрема питання картографічної реконструкції чорноморської і кубанської козацької минувшини залишається невіршеними.

Якщо серед вчених України наукова комунікація не викликає великих перешкод, що сприяє своєчасному розповсюдженню інформації, між російськими істориками зростає «науковий феодалізм» – регіональні вчені добре знають своє середовище, місцевих лідерів, провідних фахівців Москви і Петербургу і лише деяких дослідників наукової периферії. Нещодавно автор статті почув від керівника групи історичної географії Центру вивчення історії території та населення Росії Інституту російської історії РАН К. О. Авер'янова цікаву думку про те, що справжня наука зараз у Росії є тільки у Москві. Звичайно, він мав на увазі історичну науку, але навіть це викликає сумнів. Концентрація друківаних джерел у найбільших бібліотеках, архівах і музеях, звичайно, дає чималі переваги мешканцям Москви і Петербургу. В умовах відсутності фінансування науки і шалених витрат у столиці провінційні дослідники можуть інколи дозволити собі лише короткочасні набіги на архіви, що може бути тільки імітацією науки. Проте столичні вчені теж не можуть дозволити собі тривалу роботу в провінційних архівах. Тому під керівництвом столичної наукової еліти складаються тимчасові колективи авторів, які працюють в стислий термін, щоб виконати умови гранту. Обговорювати твір, що йде до другу, немає часу. Саме така практика дає хибні результати, коли книга, видана у столиці викликає обурення в регіонах, яким вона присвячена.

У 2007 р. таким чином була створена колективна монографія, присвячена Північному Кавказу у складі Російської імперії [36]. Дев'ять авторів, на чолі з відомими московськими вченими В. О. Бобровніковим і І. А. Бабич, демонструють у цій книзі, що вони не знають безліч регіональних публікацій, а також важливих джерел. Саме тому тут повторюються помилки з дореволюційного Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона. Зокрема, книга стверджує, що князь Потьомкін дав дозвіл «бывшим запорожцам Апрону Головатому, Хорьку Черепеге и Легкоступу» (с. 76) збирати козаків у 1783 р. На Кубані навіть школярі знають Антона Головатого і Захарія Чепігу (Чепегу), але не згаданих

«Апрона» і «Хорька» з вигаданим прізвищем. Так само, у книзі помилово стверджується, що Єкатеринодар був заснований у 1794 р., хоч насправді це відбулося у 1793 р. Уявлення авторів колективної монографії про адміністративно-територіальний устрій Північного Кавказу також не витримують критики.

Багато подібних помилок демонструють хибні історико-географічні уявлення авторів. Саме тому ще у 1997 р. в Армавірі за ініціативою професора В. Б. Виноградова була надрукована програма курсу історичної географії Краснодарського краю та Адигеї для шкіл, гімназій та ліцеїв [1]. Дивлячись на те, що того ж року на замовлення крайового Департаменту освіти і науки був створений атлас «История Кубани. Краснодарский край. Республика Адыгея» [22], можна було сподіватися, що регіональні історико-географічні дослідження матимуть належну підтримку і досягнуть високого рівня (тим більше, що цей атлас містить безліч помилок, які треба було виправляти). Але цього не відбулося. Адміністрацію губернатора О. Ткачова (2001–2015 рр.) цілком влаштовували сурогати типу «Атамані» [40] та спорудження монументів, а реальні наукові проекти інтересу не викликали. Тому на вихід у Краснодарі першого спеціального історико-географічного збірника [21] не звернули увагу, хоча в той час навіть у Москві та Петербурзі подібних видань не було. Спроби закликати до підтримки розробки регіональних історичних атласів [3; 4; 11] успіху не мали – чиновники вперто не хочуть фінансувати науку.

Важливість історико-географічного дослідження козацької минувшини не підлягає сумніву. Дивлячись на сучасні контури морських берегів, водосховища та меліоративні споруди неможливо уявити справжні маршрути походів та місця інших подій без історико-картографічної реконструкції. Сучасному читачеві важко зрозуміти, що у кінці XVIII ст., коли чорноморські козаки прийшли на Кубань, був «острів Таман», а не Таманський півострів, що головне гирло Кубані упадало в Чорне море, а не в Азовське. Виявляється, що без картографічної реконструкції адміністративного поділу неможливо порівнювати статистичні джерела [2].

Перша проблема дослідника – отримати адекватне уявлення про фізико-географічне середовище певного історичного часу. Деякі спроби біолога і геоколога С. А. Литвинської дослідити зміни клімату і ландшафту регіону [27] не супроводжуються відповідними картографічними реконструкціями, а тому не можуть бути основою для вивчення змін берегової смуги Азовського моря чи русел річок. До початку XIX ст. маємо лише приблизне уявлення також про горно-лісові ландшафти Закубання.

Існуючі картографічні джерела для Чорноморії (Землі Чорноморського козацького війська) можуть вважатися переконливими тільки з кінця 50-років XIX ст., коли Межова комісія закінчила топографічну зйомку цієї території у масштабі 200 сажнів у дюймі [Докладніше див.: 7]. На підставі 407 планшетів цієї зйомки були створені і надруковані карти Чорноморії у масштабі 10 і 20 верст у дюймі [34, № 21205]. Але

вони досі залишаються майже невідомими дослідникам. Остання карта була надрукована Іваном Попкою у 1858 р., як додаток до його книги [30]. На жаль, коли видавництво «Советская Кубань» у 1998 р. передрукувало цю книгу, карту вирішили скоротити. Редакція пояснила це у примітці: «Ввиду того, що карта Черноморі 1857 г., помещенная в книге, дошла до нас в крайне ветхом состоянии, воспроизвести ее оказалось невозможным» [31, с. 9]. Насправді ініціатори видання не зверталися до фахівців за консультацією і тому не знали, що згадані карти у Військово-історичному архіві збереглися в ідеальному стані і можна було зробити копію там. До речі, пізніше московське видавництво «Вече», добре відоме великими спотвореннями оригіналів, зіпсувало дві книги (І. Попки і П. Короленка) в одну і надрукувало карту Чорномор'ї з книги Попки, але дуже неякісно – зменшивши її до абсурду [43].

Звичайно, постає питання, як зробити реконструкцію природного середовища з кінця XVI ст., коли починається козацька доба у регіоні. З того часу дуже змінилися русла річок і ериків, зникли деякі озера та лимани, в деяких місцях радикально змінилися берегові контури. Через це, наприклад, дискусійним вважається місце розгрому турками донської козацької флотилії у 1638 р. Найбільш переконливу точку зору обґрунтували історики В. М. Корольов та І. В. Волков [24; 18], згідно якій це відбулося в районі сучасного Таманського півострова, а І. Волков зробив цікаву картографічну реконструкцію події.

Найбільш складною є гіпотетична реконструкція ймовірних берегів Азовського моря різних часів. Деякі спроби робив, єйський географ Ю.В. Артюхін [12–15], але подібна робота потребує чималого фінансування комплексних досліджень археологічних, гідрологічних, геологічних тощо. Звичайно, державне фінансування цього проекту в сучасних умовах неможливе.

Карти Землі Війська Чорноморського кінця XVIII ст., що збереглися у Військово-історичному архіві у Москві [34, № 20483], дозволяють побачити природне середовище, у якому опинилися козаки в перші роки після переселення на Прикубанські землі. На підставі цих джерел, а також матеріалів перепису 1793–1794 гг. [6] була створена карта [Див. додаток 1], що демонструє цікаве становище: військо ще тільки починає розміщуватися на території між річками Кубань і Єя, деякі курені і курінні отамани вже були у Єкатеринодарі (саме так називає місто «Енциклопедія історії України» [20, т. 3, с. 116; т. 5, с. 297–298]), деякі ще залишалися у Тамані чи поруч з нею, з'явилися поселення (слободи), які незабаром були перейменовані і отримали назви куренів колишнього Війська Запорозького, які відновилися у Війську Чорноморському, рибні «заводи» козацької старшини, перші кордони Чорноморської лінії. Відомо, що на території між Південним Бугом і Дністром чорноморці почали створювати адміністративний поділ на паланки, що існував раніше у Війську Запорозькому, але з новими назвами: Подністрянську, Березанську і Кінбурнську [25, с. 56]. Цікаво, що чорноморці на Кубані спочатку теж почали формувати 3 паланки: Єйську, Копильську і Єкатеринодарську. Але вже «Порядок общей пользы», розроблений керів-

никами козацького війська (З. Чепігою, А. Головатим і Т. Котляревським) і прийнятий 1 січня 1794 р. встановив новий поділ на 5 округів: Єкатеринодарський, Фанагорійський, Бейсузький, Єйський і Григор'євський.

Згідно своїм звичкам козаки почали утворювати численні хутори по річках (тільки деякі можливо локалізувати), сіромахи розбрідалися по різних місцях (зимівниках, рибних заводах тощо), де можна було харчуватися. Козаків майже кожного куреня, як виявив перепис, можна було знайти по всій Чорноморії, внаслідок чого дуже важко було курінним отаманам збирати козаків для кордонної чи іншої служби. Як писав Ф. А. Щербина, «Черноморці явно вьшли из повиновения начальству и вели себя наперекор распоряжениям войскового правительства» [45, с. 554]. Саме тому було вирішено на карті визначити місця для утворення курінних поселень, куди повинні були переселитися козаки відповідного куреня, за жеребом.

Як виявив кубанський краєзнавець В. О. Соловійов, для козаків, які не мали сімей і навіть майна (сіромахи), у Єкатеринодарській фортеці були побудовані 8 дерев'яних касерень, кожна з яких поділялася на 5 частин, таким чином розмістили 40 куренів [39, с. 21–23]. На відміну від Січі, ці побудови (курені) у Єкатеринодарі були розташовані квадратом, у середині якого незабаром звели великий дерев'яний військовий собор. В цих самих куренях-касарнях жили курінні отамани (до 1802 р.) [25, с. 68], а також козаки відповідного куреня під час відрадження в Єкатеринодар. Дерев'яні побудови швидко занепали, тому протягом 1810–1817 рр. були створені нові курені з цегли, позначені на плані Соловійова [39, с. 28]. Розташування куренів у фортеці ще можна було побачити на світліні, що зробив німецький льотчик у 1941 р. під час війни [Див. додаток 3], але вже набагато пізніше, коли треба було звернути увагу на збереження історичної спадщини, це все було знищено.

Важливо звернути увагу на географію місць, призначених для поселень чорноморських козаків. Відносно безпечним було розташування на півночі Чорноморії (Щербинівське, Дерев'янківське, Менське, Конеловське, Шкуринське, Кушовське, Кисляковське, Переясловське, Уманське, Єкатериновське, Незамаєвське, Калниболотське, Криловське курінні поселення). Частина куренів була розташована уздовж східної межі Чорноморії, щоб закріпили ці землі за військом (Калниболотське, Криловське, Леушковське, Ірклівське, Брюховецьке, Березанське, Батуринське, Кореновське, Дядківське, Платнирівське, Сергіївське курінні поселення). Вкрай небезпечним було розташування уздовж р. Кубані – на кордонній лінії (Васюринське, Корсунське, Пластуновське, Дінське, Пашковське, Величковське, Тимошевське, Роговське, Поповичівське, Мишастовське, Івановське, яке спочатку йменувалося Івонівським, Нижчестеблівське, Полтавське, Джерелівське, Канівське, Ведмедівське, Титарівське, Вищестеблівське). Саме тут поселенці частіше гинули як він нападів черкесів, так і від страшних хвороб. Невдале первісне розташування курінних поселень призвело незабаром до низки переміщень на нові місця.

Протягом 1994 р. всі кубанські станиці, назви яких походять від перших чорноморських куренів, відсвяткували своє 200-річчя. Насправді цей ювілей для багатьох з них ще попереду. Зокрема, Дінське курінне поселення, засноване у 1794 р. біля Пластуновського на березі Кубані, разом з ним було переселене 1814 р. на р. Кочети, а у 1827 р. вони були об'єднані (Дінське увійшло до складу Пластуновського). Тоді ж керівництво Війська Чорноморського перейменувало поселення, засноване 1822 року переселенцями з Лівобережної України, на Дінське [44, с. 143], щоб зберегти стару курінну назву, тому що розуміло – це частина культурної спадщини. Тому сучасна станиця Дінська не має генетичного зв'язку з однойменним курінним поселенням, заснованим у 1794 р. і свій 200-річний ювілей має святкувати у 2022 р. [див.: 10].

Насправді проблема географії козацьких поселень на Кубані ще більш складна, бо потребує вивчення місць розташування некрасовців та інших козаків-старовірів, які з'явилися тут у кінці XVII – на початку XVIII ст. у володіннях Кримського ханату. Дещо в цьому відношенні зробив колишній красnodарський, а нині ростовський історик Д. Сень [37; 38]. Проте в його дослідженнях бракує саме картографічної реконструкції географії поселень.

Одною з важливих проблем історичної картографії Кубані є реконструкція змін в етнічній географії. Абсолютна більшість сучасних кубанських істориків і етнологів з політичних причин намагається не помічати українського фактору з середини XIX ст., а директор Науково-дослідного центру традиційної культури Кубанського козачого хору професор М. І. Бондар насаджує хибну теорію, згідно якій на початку XX ст. у Кубанській області склався єдиний субетнос «кубанське козацтво», що відірвався від українського народу. Ця теорія ретельно розкритикована у працях Н. О. Супрун-Яремко і В. К. Чумаченка [Докладніше див.: 8], проте етапи змін в етнічній ідентичності треба вивчати майбутнім дослідникам. Якщо українські атласи об'єктивно відображують етногеографію Кубані [42, с. 3, 10–12, 15, 23; 17, с. 73, 91; та ін.] за статистичними джерелами, в аналогічних російських публікаціях намагаються уникати цієї тематики, якщо треба зазначити рідну мову населення регіону.

Дуже складним є питання адміністративно-територіального поділу земель чорноморських і кубанських козаків. До 1870 р., коли почалося розмежування станичних юртових земель, адміністративні окружні межі можна було уявити лише приблизно – між станицями у середині століття були постійні свари за землю. Тому не відповідають дійсності межі округів Чорноморії, позначені на карті Ю.І. Лози «Землі Чорноморського козацького війська (1792–1860 рр.)» [41, с. 19] – автор використав для їх реконструкції межі станичних юртів, що з'явилися пізніше внаслідок розмежування. Та ж помилка механічно перейшла в атлас «Інституту передових технологій» [16, с. 11], де були використані матеріали Ю.І. Лози без посилання на джерело.

Навіть кубанські історики лише в останні роки почали приділяти увагу складному питанню адміністративно-територіального поділу регіо-

ну. Зазвичай писали, що в 1870 р. Кубанська область була розподілена на 5 уездов (повітів), а незабаром було створено ще два – Закубанський і Кавказький. У 1888 р. замість повітів створили 7 однойменних відділів і деякі дослідники досі вважають, що йдеться тільки про перейменування.

Коли на замовлення крайового управління МВС Краснодарського краю місцевими істориками були написані нариси історії до революційної кубанської поліції, автор статті отримав завдання створити 3 карти [29]. Під час роботи було виявлено стільки змін адміністративного поділу, що треба було звертати увагу лише на головне [Див. додатки 5–7], бо потрібен був цілий атлас. Десятиліття 1860–1870 рр. взагалі прийшлося скоротити. Навіть в такому вигляді карти були місцевою сенсацією – вони переконливо доводили, що радикальні зміни територій адміністративних одиниць дуже впливали на якість статистики. Багато інформації дослідники не могли знайти, бо не мали правильного уявлення про знаходження поселення в певному відділі або окрузі. В деякий час військовий поділ Кубанського козацького війська на 3 відділи дуже відрізнявся від цивільного поділу на 7 повітів, свій окремий адміністративно-територіальний поділ мала церква (єпархія, благочиння), судові, податкові та інші установи.

Виявилось, що у Кавказькому лінійному козацькому війську (6 бригад його правого крила у 1860 р. разом із Чорноморським військом об'єднали в штучне Кубанське військо): багато станиць не мали відношення до Ставропольської губернії, в свою чергу велика частина цієї губернії знаходилася за межами війська. З часу створення Кубанського козацького війська до 1870 р. частина його станиць також знаходилася за межами Кубанської області (у Ставропольській губернії та Чорноморському окрузі). Зміни адміністративного поділу відбувалися в регіоні майже щорічно. Зокрема конфігурація Кавказького відділу 1891 року буда зовсім не схожою з територією відділу 1917 року [Див. додаток 7]. Не має сумніву в тому, що треба створити докладний довідник з картами, але коштів на це немає.

Досі погано відображена на історичних картах участь чорноморських і кубанських козаків у війнах дореволюційної Росії, в подіях Громадянської та Другої світової війни (у складі РСЧА та Вермахту), соціальна історія козацтва, не кажучи вже про страшний Голодомор 1932–1933 рр. та знищення козацтва під час інших репресій. Російські політики і ЗМІ вперто заперечують антиукраїнську спрямованість Голодомору. Але відомо, що відсоток скорочення українського населення на Кубані набагато перевершує демографічні втрати інших народів. На «чорну дошку» потрапили наступні станиці Кубані, де населення зазнало особливо жорстокого знищення (інформація була надана авторові карти професором І. І. Алексеєнком): Медвєдовська, Старощербиновська, Шкуринська, Кушовська, Кисляковська, Незамаєвська, Новопашковська, Новодерев'янковська, Стародерев'янковська, Уманська, Платнировська, Старокорсунська, Новорождественська, Теміргоєвська, Усть-Лабінська, Урупська. Перші 13 з них – колишні чорно-

морські станиці, де українське населення абсолютно переважало, 4 станиці – лінійні, де українці складали чималий відсоток населення. Це вперше було відображено на карті А. Авраменка «Кубань и Причерноморье в 1920–1937 гг.» в підручнику для студентів Краснодарського краю [23]. Але треба ще додати примусові депортації з метою зміни етнічного складу населення регіону.

Тільки з чотирьох великих станиць – Полтавської, Медвєдовської, Урупської та Уманської тоді було вивезено на Північ СРСР 51,6 тис. осіб (три з них – чорноморські станиці), а з решти (Гривенська, Пластунівська, Платнировська, Старокорсунська, Старомишастовська) – не менше ніж 10 тисяч). Все перелічені станиці, крім Урупської, належали до колишньої Чорноморії, заселеної українцями [26, с. 312]. Некозацькі населені пункти Кубані взагалі уникли подібної долі. На місці знищених або виселених за межі регіону кубанців переселяли демобілізованих червоноармійців (до середини грудня 1933 року на Кубань «прибыло 105 эшелонов с общим числом переселенцев 38 504 чел., из них мужчин – 19 499 чел., женщин – 11 388 чел., детей – 7 617 чел.» [33; 32, с. 342]). Одночасно здійснювалося переселення на Кубань цілих колгоспів з Ростовської області та Ставропольського краю [28, с. 27].

За спогадами І. А. Полежаєва, мешканця станиці Уманської, тільки приїзд переселенців урятував повне знищення станиці: «Станиця трошки ожила. Правда, тут головну роль грають тепер переселенці – білоруси, народ міцний, надійний, працьовитий і симпатичний. Для станиці їхній приїзд рівносильний уливанню крові в організм умираючої людини, що його й рятує в остаточному підсумку. Своїми власними очами побачив я цю агонію. Біль і жах у серці» [19, с. 57]. Саме з того часу українська мова почала зникати в кубанських станицях.

Перелік тематики, що потребує історико-картографічного дослідження, можна продовжувати. Наприклад, взагалі немає карт кубанської козацької еміграції. Відродження кубанського козацтва кінця ХХ – початку ХХІ ст. представлено лише одною картою [9]. Але там інформація стосується тільки реєстрового Кубанського козацького війська, а на той час було ще два окремих козацьких війська на Кубані, що мали зовсім інші структури.

Цікавим аспектом проблеми є місцева топонімія. Це складний симбіоз тюркських, адигських, слов'янських та інших назв. Ангелінський ерик, що на деяких картах перетворився на «Англійський», раніше мав назву Єнгаї, яка була спотворена козаками-переселенцями. Так само з перероблених татарських чи ногайських назв виникли найменування річок Кочети, Кірпи́лі, Єя, Челбас, Бейсуг, назви місцевих лиманів, піщаних кос. Цікаве дослідження архівіста С. В. Самовтора відображає процеси козацької колонізації в топонімії Кубані [35].

Багато помилок в літературі, що вважається науковою, можна пояснити тим, що дослідники не мають знань у галузі історичної географії та картографії. Принцип єдності часу і простору передбачає, що вивчати історію необхідно у зв'язку з дослідженням географічних аспектів історичного процесу. Проте «реформатори» сучасної вищої

освіти в Росії вкрай скоротили і без того поверхове вивчення в університетах історичної географії (історична картографія взагалі не вивчається), що є наслідком нерозуміння її важливої ролі. Саме тому численні помилки у вивченні регіональної історії спотворюють загальноісторію країни. Великою шкодою залишається розпорошеність дослідників і дослідницьких центрів. Крім того, немає повного обліку картографічних видань, що друкуються не тільки у світі, а навіть у Росії. Дуже багато «текстових карт» бібліографи навіть не відстежують і кожна з них може бути сенсацією для фахівців. Таке примітивне ставлення до історичної картографії треба негайно змінювати.

Джерела та література:

1. Авраменко А.М., Виноградов В.Б., Какуша О.Н. Историческая география Краснодарского края и Адыгеи (досовєтський період): Програма (частина 1) інтегрованого факультативного курсу для шкіл, гімназій і ліцеїв. Армавір-Краснодар, 1997. 16 с.
2. Авраменко А.М. Нерешені проблеми вивчення адміністративно-територіального поділу Північного Кавказу кінця XVIII – початку ХХ в. // Північний Кавказ: геополітика, історія, культура. Матеріали всеросійської наукової конференції (Ставрополь, 11–14 вересня 2001 р.). Ч. 1. Москва – Ставрополь, 2001. С. 149–150.
3. Авраменко А.М. Атлас історії казачества: ідея, концепція і структура // Казачество России: історія і сучасність. Тезиси Міжнародної наукової конференції г. Геленджик (8–11 вересня 2002 р.). Краснодар, 2002. С. 4–7.
4. Авраменко А.М. Підготовка «Кубанського історичного атласа»: ідея і передбачувана структура // Освоєння Кубані казачеством: Проблеми історії і культури. Краснодар, 2002. С. 18–29.
5. Авраменко А.М. Історія Кубані в сучасних українських атласах // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 8. Київ, 2005. С. 255–265.
6. Авраменко А.М. Черноморське казачє військо по переписі 1793–1794 рр. [Карта]. // Перша перепись казаків-переселенців на Кубань в кінці XVIII століття: Історичні документи. Краснодар: ООО «Діапазон-В», 2006. Вклейка після с. 464.
7. Авраменко А.М. Матеріали Межевої комісії Черноморського казачього війська (1848–1860 рр.) як історико-географічний джерело // Історико-географічний збірник. Вип. 1. Краснодар: ООО «Картика», 2007. С. 374–408.
8. Авраменко А. М. Третя збірка «Кубань – Україна» і деякі проблеми кубанської україністики // Кубань-Україна: проблеми історико-культурного взаємодіяння. Вип. 3. Краснодар, 2008. С. 6–15.
9. Авраменко А. Кубанське казачє військо (за даними на 1 вересня 2010 р.) [карта] // Енциклопедія кубанського казачества / Під ред. В.Н. Ратушняка. Краснодар: Традиція, 2011. Цветная вклейка після с. 448/449.
10. Авраменко А. Зміни в географії населених пунктів Кубані, назви яких походять від запорозьких куренів (до проблеми збереження історико-культурної спадщини) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССLXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2018. С. 624–640.

11. Авраменко А.М. Концепция Кубанского историко-культурного атласа как составной части программы изучения культурного наследия народов Северного Кавказа [Электронный ресурс] // Наследие веков. 2018. № 1. С. 56–66. URL: http://heritage-magazine.com/wp-content/uploads/2018/02/2018_1_Avramenko.pdf (дата обращения 24.10.2019).
12. Артюхин Ю.В. Перестройка береговой зоны Азовского моря как фактор некоторых исторических событий XVIII–XX вв. // Историко-географический сборник. Вып. 1. Краснодар, 2007. С. 313–328.
13. Артюхин Ю.В., Родионова Н.Б. Историко-географические аспекты освоения Ейского лимана Азовского моря и эволюции населённых пунктов его побережья // Историко-географический сборник. Вып. 1. Краснодар, 2007. С. 329–340.
14. Артюхин Ю.В. Океанологический фон противоборства России и Турции за обладание устьевой частью р. Дон. // Большой Ромбит. Сборник статей по истории и исторической географии Восточного Приазовья. Ейск, 2010. С. 19–25.
15. Артюхин Ю.В. Климатический и океанолого-ландшафтный фон противоборства казачества и Османской империи в XVI–XVII вв. // Боспорские исследования. Вып. XXXII. 2016. С. 149–163.
16. Атлас з історії України (друга половина XVIII – початок XX ст.). 9 клас. / Упоряд.: О.В. Гісем, Д.В. Ісаєв, О.О. Мартинюк. К.: ППТ, 2006.
17. Атлас історії України; упор. Д. Ісаєв. К.: ДНВП "Картографія", 2012.
18. Волков И.В. Еще раз об Адахунском сражении казачьего флота в 1638 г. // Древности Кубани. Вып. 16. Краснодар, 2000. С. 42–63.
19. Дневники Ивана Лазаревича Полежаева (30-е годы, ст-ца Уманская) // Родная Кубань (литературно-исторический журнал). Краснодар, 2002. № 3. С. 57.
20. Енциклопедія історії України. Т.3. Е–Й. К., 2005; Т. 5. Кон – Кю. К., 2008.
21. Историко-географический сборник. Вып. 1. Краснодар, 2007. 482 с., карт.
22. История Кубани. Краснодарский край. Республика Адыгея. [Атлас]. М., Краснодар, 1997. 42 с.
23. История Кубани с древнейших времён до конца XX века: Учебник для высших учебных заведений / Руководитель авт. коллектива проф. В.Е. Щетнёв. Краснодар: ОИПЦ «Перспективы образования», 2004. Цветная карта-вклейка между с. 256–257.
24. Королев В.Н. Адахунское сражение // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Обществ. науки. Ростов-на-Дону, 1993. № 1/2. С. 24–34.
25. Короленко П.П. Черноморцы. СПб., 1874.
26. Кульчицкий С.В. Голодомор 1932-1933 рр. на Кубані // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. Краснодар, 2008. С. 312–324.
27. Литвинская С.А. Историческая экология (региональный очерк): Учебное пособие. Краснодар, 1997. 214 с.
28. Население России в XX в.: В 3 т. Т. 1. М., 2000.
29. Очерки истории органов внутренних дел Кубани. 1793–1917. / Под ред. профессора В.Н. Рагушняка. Краснодар: ЭДВИ, 2002. Кольорові карти вклейки (автор А. Авраменко): Административно-территориальное деление и полица Прикубанских земель в 1794–1860 гг.; Административно-полицейское деление Кубанской области и Черноморского округа в 1870–1888 гг.;

Административно-полицейское деление Кубанской области и Черноморской губернии в 1888–1917 гг.

30. Попка И. Черноморские казаки в их гражданском и воинском быту. Очерки края, общества, вооруженной силы и службы. В 2-х ч. и 17 рассказов. СПб.: Типография П.А.Кулиша, 1858. Вклейка в кінці книги.

31. Попка И.Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: Очерки края, общества, вооруженной силы и службы. В 2 ч. Краснодар: Сов. Кубань, 1998.

32. Ракачѳв В. Н. Голод 1932–1933 гг. на Кубани и его демографические последствия // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 3. Краснодар, 2008. С. 326–345.

33. Российский государственный архив экономики. Ф. 5675. Оп. 1. Д. 32. Л. 26.

34. Российский государственный военно-исторический архив. Ф. ВУА (Военно-ученый архив).

35. Самовтор С.В. Отражение процессов казачьей колонизации в топонимии Кубани (конец XVIII – начало XX вв.): Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. Ставрополь, 2008.

36. Северный Кавказ в составе Российской империи. М., 2007. 460 с., ил., карт.

37. Сень Д.В. «Войско Кубанское Игнатово Кавказское»: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 – конец 1920-х гг.). Краснодар, 2001. 385 с.; То же. 2-е изд., испр. и доп. Краснодар, 2002. 286 с.

38. Сень Д.В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.); монография. – Ростов н/Д, 2009. 280 с.

39. Соловьѳв В.А. Екатеринодарская крепость. Краснодар, 2003. 40 с.

40. «Станиця» Атамань – виставковий етнотуристичний комплекс просто неба (понад 60 га), створений за ініціативою крайової адміністрації у серпні 2009 р. на околиці станиці Тамань Краснодарського краю на землі, що має важливе археологічне значення. Споруди комплексу є невдалою імітацією історичних і виконані з використанням сучасних технологій і матеріалів, криниці та льохи позначені лише надземною частиною.

41. Україна. Історичний атлас. 8 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. – К.: Мапа, 1998.

42. Україна. Історичний атлас. 9 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. Київ: Мапа, 1999.

43. Черноморские казаки / И.Д. Попко. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту; П.П. Короленко. Черноморцы. М.: Вече, 2009.

44. [Шкуро В.И.] Динской (Донской), курень, ныне ст-ца Динская – р-ный центр Краснодарского края // Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времѳн до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

45. Шербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. Т. I. Екатеринодар, 1910.

References:

1. Avramenko A.M., Vinogradov V.B., Kakusha O.N. (1997) Istoricheskaya geografiya Krasnodarskogo kraia i Adygei (dosovetskij period): Programma (chast 1) integrirovannogo fakultativnogo kursa dlya shkol, gimnazij i liceev. Armavir-Krasnodar [in Russian].

2. Avramenko A.M. (2001) Nereshyonnye problemy izucheniya administrativno-territorialnogo deleniya Severnogo Kavkaza konca XVIII – nachala XX v. //

- Severnyj Kavkaz: geopolitika, istoriya, kultura. Materialy vsrossijskoj nauchnoj konferencii (Stavropol, 11–14 sentyabrya 2001 g.). Ch. 1. Moskva – Stavropol [in Russian].
3. Avramenko A.M. (2002) Atlas istorii kazachestva: ideya, koncepciya i struktura // Kazachestvo Rossii: istoriya i sovremennost. Tezisy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii g. Gelendzhik (8–11 oktyabrya 2002 g.). Krasnodar [in Russian].
 4. Avramenko A.M. (2002) Podgotovka «Kubanskogo istoricheskogo atlasa»: ideya i predpolagaemaya struktura // Osvoenie Kubani kazachestvom: Voprosy istorii i kulture. Krasnodar [in Russian].
 5. Avramenko A.M. (2005) Istoriya Kubani v suchasnyh ukrajynskih atlasah // Istoriko-geografichni doslidzhennya v Ukraini. Zbirka naukovih prac. Chislo 8. Kyiv [in Ukrainian].
 6. Avramenko A.M. (2006) Chernomorskoe kazache vojsko po perepisi 1793–1794 gg. [Karta]. // Pervaya perepis kazakov-pereselencev na Kuban v konce XVIII veka: Istoricheskie dokumenty. Krasnodar: OOO «Diapazon-V» [in Russian].
 7. Avramenko A.M. (2007) Materialy Mezhevoj komissii Chernomorskogo kazachego vojska (1848–1860 gg.) kak istoriko-geograficheskij istochnik // Istoriko-geograficheskij sbornik. Vyp. 1. Krasnodar: OOO «Kartika» [in Russian].
 8. Avramenko A. M. (2008) Tretya zbirka «Kuban – Ukraina» i deyaki problemi kubanskoyi ukrajynistiki // Kuban-Ukraina: voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodejstviya. Vyp. 3. Krasnodar [in Ukrainian].
 9. Avramenko A. (2011) Kubanskoe kazache vojsko (po dannym na 1 noyabrya 2010 g.) [karta] // Enciklopediya kubanskogo kazachestva / Pod red. V.N. Ratushnyaka. Krasnodar: Tradiciya, 2011. Cvetnaya vklejka mezhdru [in Russian].
 10. Avramenko A. Zmini v geografii naselenih punktiv Kubani, nazvi yakih pohodyat vid zaporozkih kureniv (do problemi zberezheniya istoriko-kulturnoyi spadshini) // Zapiski Naukovogo tovaristva imeni Shevchenka. T. CCLXXI: Praci Komisiyi specialnih (dopomizhnyh) istorichnyh disciplin. Lviv, 2018 [in Ukrainian].
 11. Avramenko A.M. Koncepciya Kubanskogo istoriko-kulturnogo atlasa kak sostavnoj chasti programy izucheniya kulturnogo naslediya narodov Severnogo Kavkaza [Elektronnyj resurs] // Nasledie vekov. 2018. № 1. URL: http://heritagemagazine.com/wp-content/uploads/2018/02/2018_1_Avramenko.pdf (data obrasheniya 24.10.2019). [in Russian].
 12. Artyuhin Yu.V. Perestrojka beregovoj zony Azovskogo morya kak faktor nekotoryh istoricheskikh sobytij XVIII–XX vv. // Istoriko-geograficheskij sbornik. Vol. 1. Krasnodar, 2007. [in Russian]
 13. Artyuhin Yu.V., Rodionova N.B. Istoriko-geograficheskie aspekty osvoeniya Ejskogo limana Azovskogo morya i evolyucii naselyonnyh punktov ego poberezhya // Istoriko-geograficheskij sbornik. Vol. 1. Krasnodar, 2007. [in Russian].
 14. Artyuhin Yu.V. Okeanologicheskij fon protivoborstva Rossii i Turcii za obladsanie ustevoj chastyu r. Don. // Bolshoj Rombit. Sbornik statej po istorii i istoricheskoy geografii Vostochnogo Priazovya. Ejsk, 2010. [in Russian].
 15. Artyuhin Yu.V. Klimaticheskij i okeanologo-landshaftnyj fon protivoborstva kazachestva i Osmanskoj imperii v XVI–XVII vv. // Bosporskie issledovaniya. Vol. XXXII. 2016. [in Russian].
 16. (2006) Atlas z istoriyi Ukraini (druga polovina XVIII – pochatok XX st.). 9 klas. / Uporyad.: O.V. Gisem, D.V. Isayev, O.O. Martinyuk. K.: IPT
 17. (2012) Atlas istoriyi Ukraini; upor. D. Isayev. K.: DNVP "Kartografiya".
 18. Volkov I.V. Eshe raz ob Adahunskom srazhenii kazachego flota v 1638 g. // Drevnosti Kubani. Vyp. 16. Krasnodar, 2000. [in Russian].

19. Dnevniky Ivana Lazarevicha Polezhaeva (30-e gody, st-ca Umanskaya) // Rodnaya Kuban (literaturno-istoricheskij zhurnal). Krasnodar, 2002. № 3 [in Russian]
20. Enciklopediya istoriyi Ukrayini. T.3. E–J. K., 2005; T. 5. Kon – Kyu. K., 2008.
21. (2007) Istoriko-geograficheskij sbornik. Vol. 1. Krasnodar, 2007. 482 s., kart. [in Russian].
22. (1997) Istoriya Kubani. Krasnodarskij kraj. Respublika Adygeya. [Atlas]. M., Krasnodar. [in Russian].
23. Istoriya Kubani s drevnejshih vremyon do konca XX veka: Uchebnik dlya vysshih uchebnyh zavedenij. / Rukovoditel avt. kollektiva prof. V.E. Shetnyov. Krasnodar: OIPC «Perspektivy obrazovaniya», 2004. Cvetnaya karta-vklejka mezhdru [in Russian].
24. Korolev V.N. Adahunskoe srazhenie // Izvestiya vysshih uchebnyh zavedenij. Severo-Kavkazskij region. Obshhestv. nauki. Rostov-na-Donu, 1993. № 1/2 [in Russian].
25. Korolenko P.P. (1874) Chernomorcy. SPb. [in Russian].
26. Kulchickij S.V. Golodomor 1932 1933 rr. na Kubani // Kuban-Ukraina: voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodejstviya. Vyp. 3. Krasnodar, 2008 [in Ukrainian].
27. Litvinskaya S.A. (1997) Istoricheskaya ekologiya (regionalnyj ocherk): Uchebnoe posobie. Krasnodar [in Russian].
28. (2000) Naselenie Rossii v XX v.: V 3 t. T. 1. Moskva [in Russian].
29. Ocherki istorii organov vnutrennih del Kubani. 1793–1917. / Pod red. professora V.N. Ratushnyaka. Krasnodar: EDVI, 2002. Kolorovi karti vklejki (avtor A. Avramenko): Administrativno-territorialnoe delenie i policiya Prikubanskih zemel v 1794–1860 gg.; Administrativno-policejskoe delenie Kubanskoj oblasti i Chernomorskogo okruga v 1870–1888 gg.; Administrativno-policejskoe delenie Kubanskoj oblasti i Chernomorskoy gubernii v 1888–1917 gg.
30. Popka I. (1858) Chernomorskie kozaki v ih grazhdanskom i voinskom bytu. Ocherki kraya, obshhestva, vooruzhennoj sily i sluzhby. V 2-h ch. i 17 rasskazah. SPb.: Tipografiya P.A.Kulisha/ Vklejka v kinci knigi. [in Russian].
31. Popka I.D. Chernomorskie kazaki v ih grazhdanskom i voennom bytu: Ocherki kraya, obshhestva, vooruzhennoj sily i sluzhby. V 2 ch. Krasnodar: Sov. Kuban, 1998. [in Russian].
32. Rakachyov V. N. Golod 1932–1933 gg. na Kubani i ego demograficheskie posledstviya // Kuban-Ukraina: voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodejstviya. Vyp. 3. Krasnodar, 2008 [in Ukrainian].
33. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv ekonomiki. F. 5675. Op. 1. D. 32. L. 26.
35. Samovtor S.V. (2008) Otrazhenie processov kazachej kolonizacii v toponimii Kubani (konec XVIII – nachalo XX vv.): Avtoreferat diss. ... kand. ist. nauk. Stavropol [in Russian].
36. Severnyj Kavkaz v sostave Rossijskoj imperii. M., 2007. 460 s., il., kart [in Russian].
37. Sen D.V. (2002) Vojsko Kubanskoe Ignatovo Kavkazskoe»: istoricheskie puti kazakov-nekrasovcev (1708 – konec 1920-h gg.). Krasnodar, 2001. 385 s.; To zhe. 2-e izd., ispr. i dop. Krasnodar [in Russian].
38. Sen D.V. (2009) Kazachestvo Dona i Severo-Zapadnogo Kavkaza v otnosheniyah s musulmanskimi gosudarstvami Prichernomor'ya (vtoraya polovina XVII – nachalo XVIII v.): monografiya. Rostov-na-Dony [in Russian].
39. Solovyov V.A. (2003) Ekaterinodarskaya krepost. Krasnodar [in Russian].
40. «Stanicya» Ataman – vistavkovij etnoturistichnij kompleks prosto neba (ponad 60 ga), stvorenij za iniciativoyu krajovoyi administracii u serpni 2009 r. na okolicii stanici Taman Krasnodarskogo krayu na zemli, sho maye vazhlive arheologichne znachennya. Sporudi kompleksu ye nevdaloyu imitaciyeyu istorichnih i vikonani z vikoristannyam suchasnih tehnologij i materialiv, krinici ta lohi poznacheni lishe nadzemnoyu chastinoyu.

41. (1998) Ukrayina. Istorichnij atlas. 8 klas. / Konceptsiya atlasu ta avtorske opracyuvannya map Yu. Loza. Kyiv: Mapa [in Ukrainian].
42. (1999) Ukrayina. Istorichnij atlas. 9 klas. / Konceptsiya atlasu ta avtorske opracyuvannya map – Yu. Loza. Kyiv: Mapa [in Ukrainian].
43. Chernomorskie kazaki / I.D. Popko. Chernomorskie kazaki v ih grazhdanskom i voennom bytu; P.P. Korolenko. Chernomorcy. M.: Veche, 2009.
44. [Shkuro V.I.] Dinskoj (Donskoj), kuren, nyne st-ca Dinskaya – r-nyj centr Krasnodarskogo kraja // Enciklopedicheskiy slovar po istorii Kubani s drevnejshih vremyon do oktyabrya 1917 goda. Krasnodar, 1997. [in Russian].
45. Sherbina F.A. (1910) Istoriya Kubanskogo kazachego vojska. T. I. Ekaterinodar [in Russian].

Анатолий Авраменко

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2538-7195>

кандидат исторических наук, доцент
руководитель научного центра

Краснодарской краевой общественной организации
«Содружество Кубань – Украина»

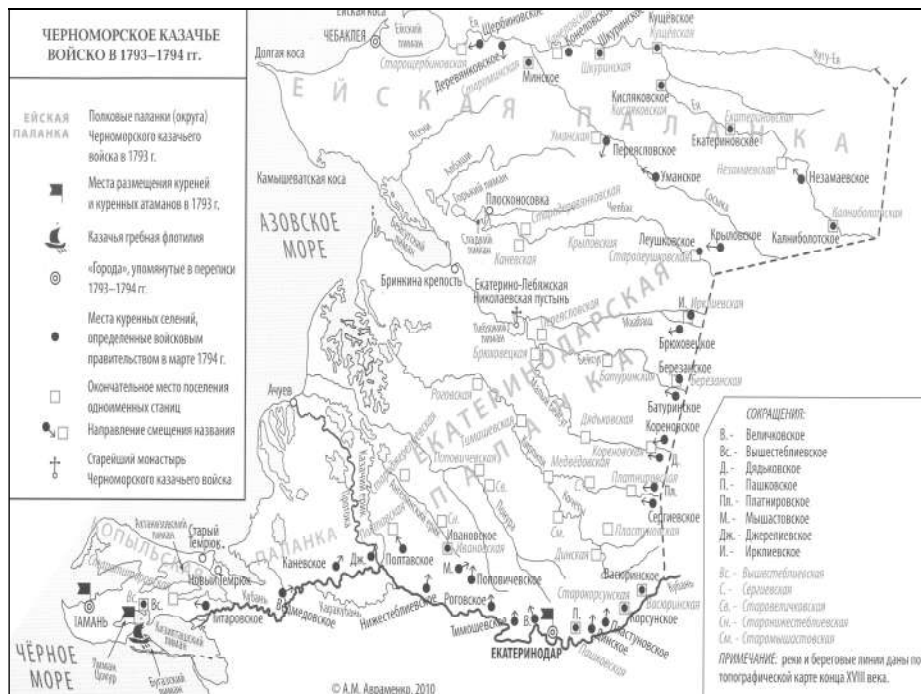
Ул. Клубная, 12 корп. А, Краснодар, 350051, Россия
shron2011a@gmail.com

Историко-географические аспекты исследования прошлого черноморского и кубанского казачества (вопросы картографической реконструкции)

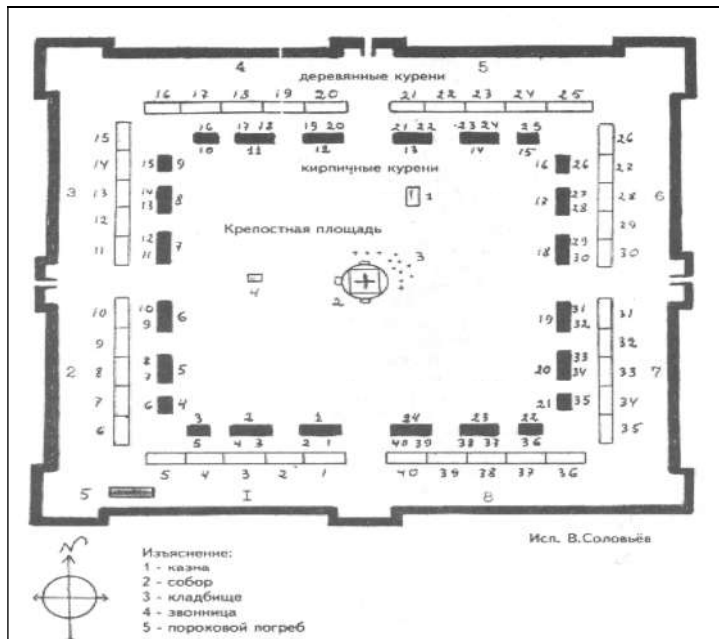
В статье исследуются географические аспекты истории черноморского и кубанского казачества и их отображения способами исторической картографии. Приведены примеры ошибок, происходящих от неумения исследователей использовать методы исторической географии и картографии. Обращено внимание на ошибки некоторых украинских исторических атласов и российских публикаций. Статья содержит образцы авторских карт, позволивших поднять на новый уровень изучения административно-территориального деления, географии и топографии населенных пунктов Кубани, Голодомора 1932–1933 годов и некоторых других проблем региональной истории.

Ключевые слова: историческая картография, историческая география, Кубань, Черноморское казачье войско, Кубанское казачье войско, историко-картографическая реконструкция.

Додатки:

Додаток 1. Чорноморське козацьке військо у 1793–1794 рр.
(автор А. Авраменко)

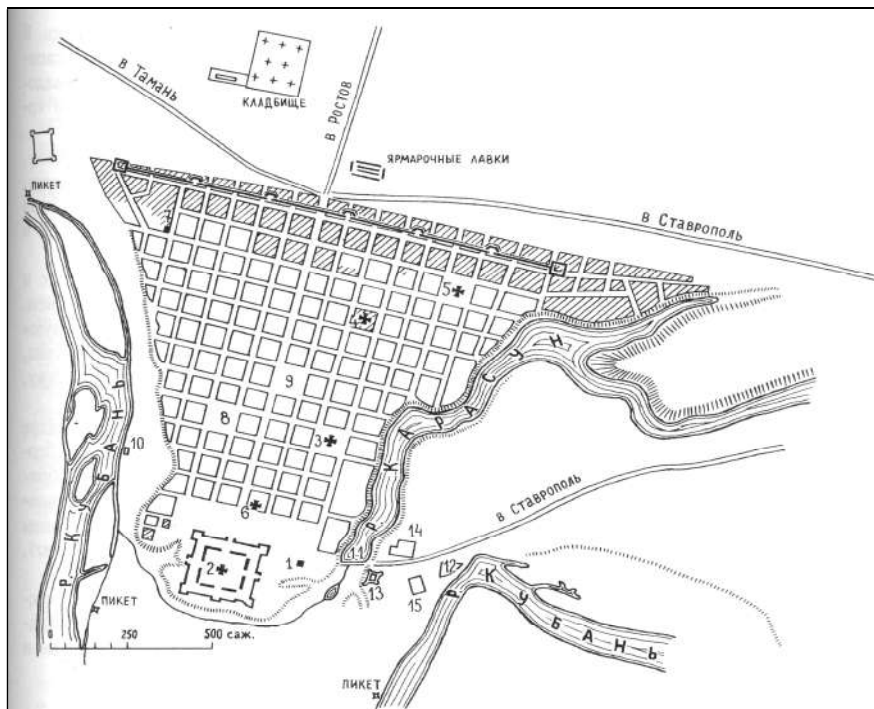
Додаток 2. План фортеці у Єкатеринодарі. Автор В. Соловйов

Додаток 3. Фото залишків фортеці у Краснодарі, зроблене німецьким льотчиком. 1941 р.

Додаток 4. Єкатеринодар у першій половині XIX ст. (автор А. Авраменко)

Вал Єкатеринодарської фортеці і курені (касарні)

Квартали, побудовані у 1819–1848 рр.

Північний вал з батареями (1818 р.)

Церкви

Поштові шляхи

Цифрами позначені:

1 Військове училище

2 Воскресенська соборна церква

3 Церква св. Катерини

4 Церква св. Димитрія (1818 р.)

5 Церква св. Димитрія (1848 р.)

6 Вірменська церква

7 Богадільня з церквою св. Іоанна (1818 р.)

8 Старий ринок

9 «Новоторгующий» ринок (1818 р.)

10 Пристань для байдаків і човнів (1818 р.)

11 Гребля

12 Міновий двір

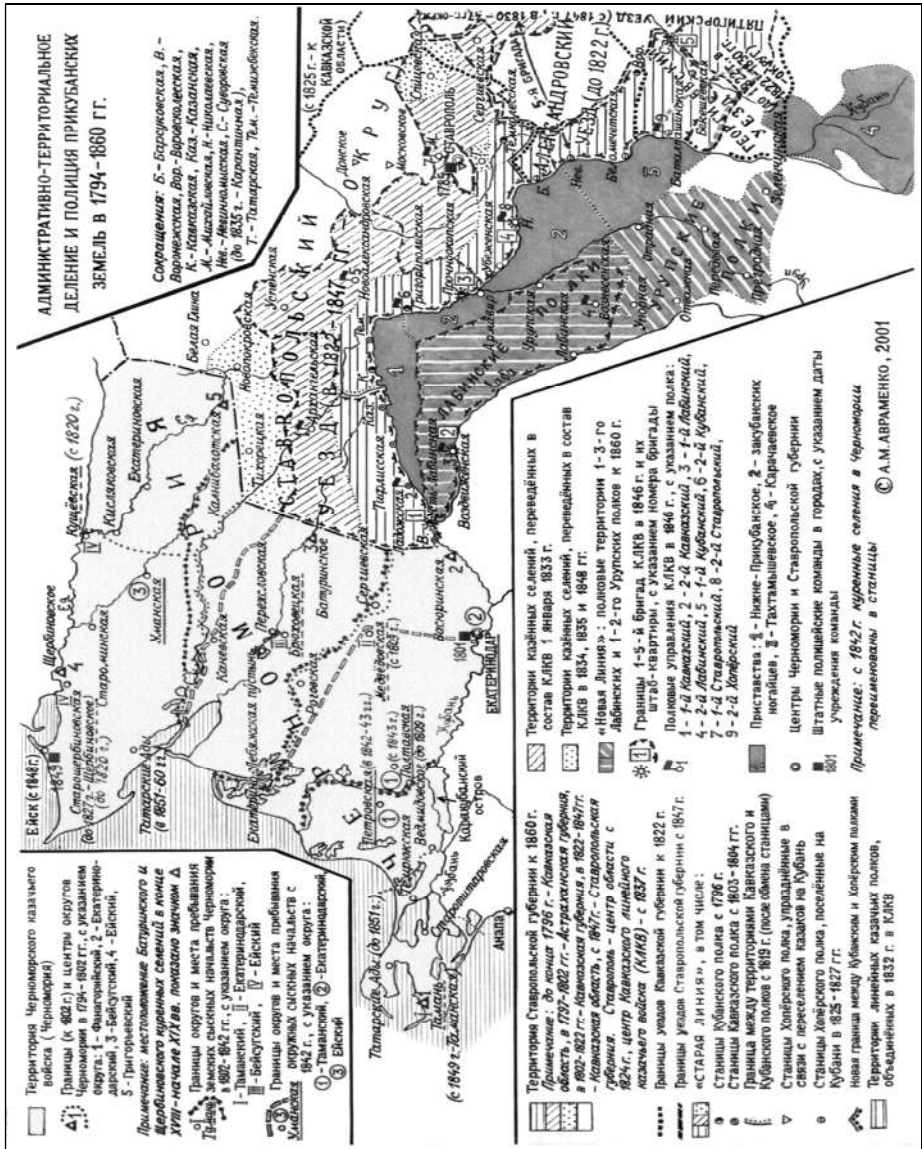
13 Головний Єкатеринодарський пост

14 Поштова станція

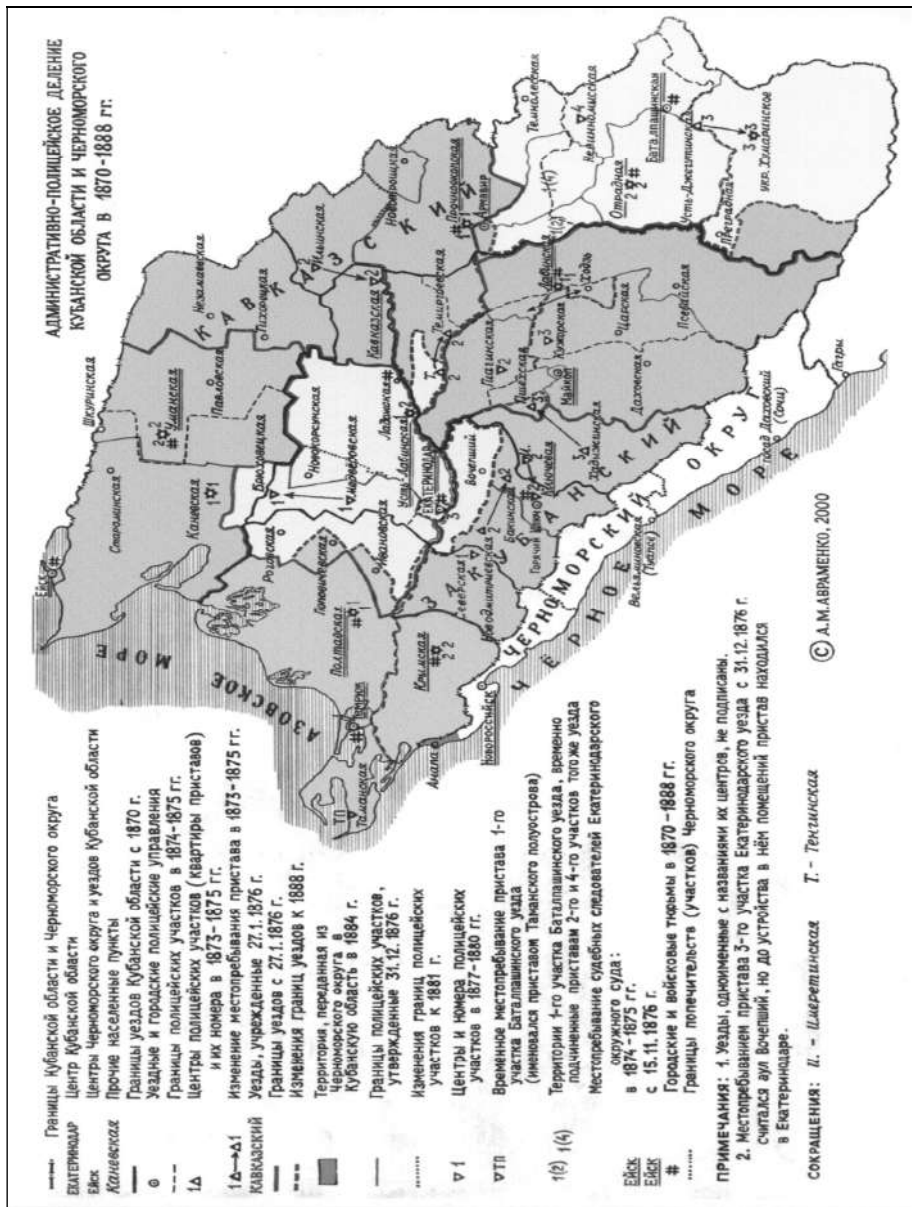
15 Карантин

Примітка: Береги рік показані на 1848 рік

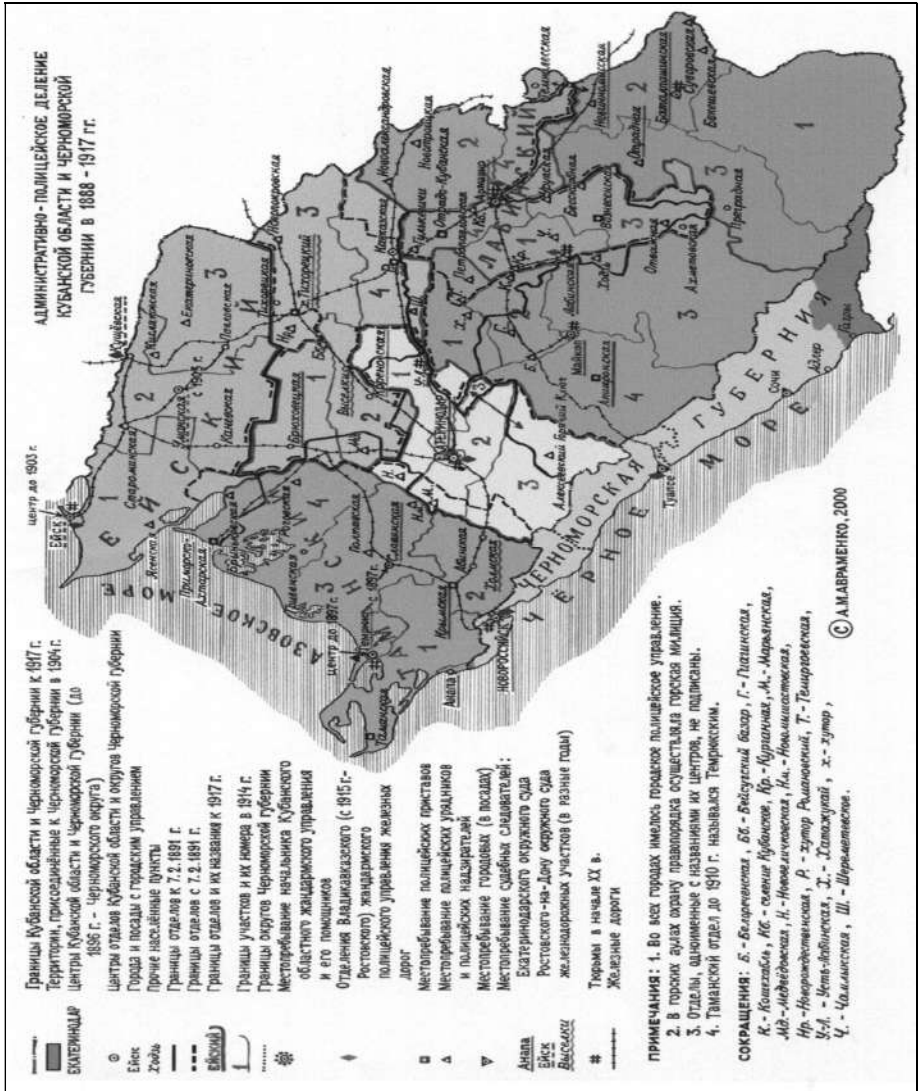
Додаток 5. Адміністративний-територіальний поділ і поліція прикубанських земель у 1794–1860 рр. (автор А. Авраменко)

Додаток 6. Адміністративний-поліцейський поділ Кубанської області і Чорноморського округу в 1870–1888 рр. (автор А. Авраменко)

Додаток 7. Адміністративний-поліцейський поділ Кубанської області і Чорноморської губернії у 1888–1917 рр. (автор А. Авраменко)

Отримано: 14.11.2019 р.